-- Literary Text Research ---------
Spring 2022, 26(91), 179-202
ltr.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

ATU PRESS

Original Research
Received: 26/Oct/2018
Accepted: 24/Dec/2019
ISSN:2251-7138
eISSN:2476-6186

The Study of the Authenticity of the Old Burzō-nāma Sections and its Relation with Ferdowsi's Shāh-nāma (Based on the Textual Criticism of its Manuscripts)

Farzad Ghaemi *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Khorasan Razavi, Iran

Abstract

The Burzō-nāma is one of the most famous epics after the Shāh-nāma, which, despite the recent studies of the last two centuries, there are still many uncertainties about it. The small or old Burzō-nāma, the first part of this two-part epic, has remained largely an annexed story to the Shāh-nāma. This research, for the first time, has tried to clarify the textual relations of this work with Shāh-nāma by analyzing more than 50 manuscripts of Burzō-nāma, based on textual criticism. According to these results, the author of the work wrote the text in the continuation of the story of "Bijan and Manije". Although at the beginning of the story, with flashback technique, he briefly reminded her mother's pregnancy and her birth to continue Sohrāb's fate. Due to contradictions in the text, in most manuscripts, the scribes deleted this primitive reminder. But in a small number of manuscripts, they transferred it to the continuation of "Rostam and Sohrāb", and changed the king of Iran from Kei-khosrow to Kāvus. They also deleted the "Soosan" episode and added an episode about the death of Borzō at the end of the story. Of the four episodes of the poem, the only annexation to the poetry is the episode of the death of Borzō, which was not in the original manuscript, and no mention was made of his death. For this reason, the ending of the poem was an open-end and another poet has been able to continue it.

Keywords: The Old Burzō-Nāma, Shāh-Nāma, Kōsaj, Manuscript, The Textual Criticism.

* Corresponding Author: ghaemi-f@um.ac.ir

How to Cite: Ghaemi, F. (2022). The Study of the Authenticity of the Old Burzō-nāma Sections and its Relation with Ferdowsi's Shāh-nāma (Based on the Textual Criticism of its Manuscripts). *Literary Text Research*, 26(91), 179-202. doi: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

مقاله پژوهشی

-- متن‌پژوهی ادبی---------
دوره ۲۶، شماره ۹۱، بهار ۱۴۰۱، ۱۷۹-۲۰۲
ltr.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

بررسی اصالت بخش‌های مختلف برزونامهٔ کهن و نسبت متنی اثر با شاهنامهٔ فردوسی؛ بر مبنای نقد متن‌شناختی نسخ منظومه

فرزاد قائمی *
استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان رضوی، ایران

چکیده

«برزونامه» از مشهورترین حماسه‌های پس از شاهنامه است که با وجود مطالعات دو سدهٔ اخیر، هنوز در موردش ابهامات بسیاری باقی است. برزونامهٔ کوچک یا کهن، بخش اول این حماسهٔ دوبخشی، بیشتر به عنوان یک داستان الحاقی به شاهنامه باقی مانده است. این جستار برای نخستین بار با بررسی بیش از ۵۰ نسخهٔ متن و طبقه‌بندی، نقد و تحلیل داده‌های آن‌ها، رابطهٔ متنی اثر با شاهنامه را روشن کرده است. مطابق این یافته‌ها، سرایندهٔ اثر، متن را در ادامهٔ داستان بیژن و منیژه سروده بود؛ اگر چه در ابتدای داستان با تکنیک فلش‌بک، بار گرفتن و تولد او را در ادامهٔ سرنوشت سهراب به اختصار یادآوری کرده بود. با توجه به تناقض‌های موجود در متن –در غالب نسخ– کاتبان این یادآوری ابتدایی را حذف کردند و در اقلیتی از نسخ، آن را به ادامهٔ رستم و سهراب منتقل و بخش سوسن را حذف کرده، شاه ایران را از کیخسرو به کاوس تغییر داده، روایتی دربارهٔ مرگ برزو به انتها افزودند. از چهار بخش منظومه، تنها بخش الحاقی همین روایت مرگ برزوست که در نسخهٔ مادر وجود نداشته، اشاره‌ای نیز به مرگ وی نشده بود. به همین دلیل، منظومه پایان باز داشته، شاعری دیگر آن را ادامه داده بود.

کلیدواژه‌ها: برزونامهٔ کهن، شاهنامه، کوسج، نسخه، نقد متنی.

* نویسنده مسئول: ghaemi-f@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۳
ISSN: ۲۲۵۱-۷۱۳۸ eISSN: ۲۴۷۶-۶۱۸۶

مقدمه

برزونامهٔ کهن از تحسین‌شده‌ترین منظومه‌های حماسی پس از فردوسی است که تا نیمه دوم قرن ۱۸میلادی که از هند به فرانسه رفت، تنها به عنوان بخشی از شاهنامه شناخته می‌شد و اول‌بار در تصحیح ماکان به عنوان بخشی الحاقی شناخته شد. البته ابتدا به خاطر اشتباه فهرست‌نویس فرانسوی (بلوشه[1]) به شاعر قرن ۵-۶، عطایی‌رازی منسوب شد تا اینکه در مطالعات معاصر در تحقیقات پژوهشگرانی مثل دوبلوا[2]، سلمی، نحوی و ون‌دبرگ[3]، ضمن تصحیح اشتباهات قبلی، دوبخشی بودن اثر و تعلق دو بخش کوتاه (قدیم) و بزرگ (جدید) آن به دو سراینده به نام‌های شمس‌الدین‌محمد کوسج در قرون ۷-۸ و شاعری با تخلص «عطایی» در حوالی قرن ۱۰ ثابت شد[4]. با وجود این تحقیقات قابل‌توجه، هنوز ابهامات زیادی دربارهٔ این متن وجود دارد و اطلاعات متناقض، در مورد هر دو بخش آن بسیار زیاد و دانسته‌ها در سطوح مقدماتی است. در این جستار به چند مورد از اصلی‌ترین این ابهامات پرداخته می‌شود.

آنچه دربارهٔ برزونامهٔ کهن مسلم است، اینکه این متن، خیلی زود وارد نسخ شاهنامهٔ فردوسی شد و به همین دلیل تا امروز تنها یک نسخهٔ کامل مستقل از آن شناسایی شده است (نسخهٔ کمبریج[5]). نگارنده معتقد است، متکی بودن تحقیقات بر منابع غیرمستقیم از دلایل این ابهامات است و به همین علت، مطالعهٔ خود را بر نسخ متن استوار کرده، کوشیده است بر پایهٔ نقد متن‌شناختیِ نسخ برزونامهٔ کهن، به چند پرسش بنیادین پاسخ دهد.

۱. پرسش اصلی پژوهش

با توجه به نقش برزونامهٔ کهن به عنوان یک حماسهٔ ثانویه در ادامهٔ شاهنامه در نسخهٔ مادر برزونامهٔ کوسج، این سراینده چه نسبتی بین حماسهٔ دوم و «محور طولی» و «زمانِ» رخدادها

---

1. Blochet, E.
2. Blois, F. De.
3. Van den Berg, G.
۴. برای سیر تحقیقات در مورد برزونامه، به مقدمهٔ نحوی بر تصحیح اثر و مقالهٔ او در این رابطه و مدخل «برزونامهٔ۲» ایرانیکا از ون‌دبرگ (ر.ک: کتاب‌نامه) و برای اطلاع از دو نسخهٔ جدید محتوی نام کوسج، به مقالهٔ قائمی. که بر پایهٔ اسناد و محاسباتی نو این شاعر را متعلق به سدهٔ هفتم می‌داند. رجوع کنید (۱۳۹۹: ۱۲۲-۱۴۹).
5. Cambridge Manuscript, No. Kings Ms.56.

در حماسهٔ نخست برقرار کرده بود؟ (داستان برزو در ادامهٔ کدام داستان‌های شاهنامه سروده شده‌است؟)

- شکی نیست، ملحقات شاهنامه، هر کدام در جای مشخصی بدین کتاب ملحق شده‌اند با این وجود، علت دوگانگی جایگاه نسخهٔ الحاقی برزونامه در نسخ شاهنامهٔ فردوسی چه بوده‌است؟

- بر مبنای داده‌های مستخرج از نسخ متن از چهار بخش داستان (آشنایی سهراب و شهرو و تولد برزو/ داستان رستم و برزو/ داستان سوسن/ فرجام برزو)، کدام بخش‌ها اصالت دارد؟ (یعنی در نسخهٔ مادر به همین شکل وجود داشته‌است؟) و کدام بخش الحاقی بوده، بعدها از قلم افراد دیگر افزوده شده‌است؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

در میان تحقیقات متنوع انجام شده دربارهٔ برزو، تنها دو مقاله به بخشی از مسالهٔ تحقیق جستار حاضر نزدیک‌تر است. یکی ون‌دنبرگ که نسخ برزونامه را به دو بخش الحاقی و مستقل تقسیم کرده، برزونامه‌های مستقل را متشکل از نسخ کوتاه و بلند و نسخ کوتاه را همانا برزونامه‌های الحاقی به شاهنامهٔ فردوسی می‌داند و آن‌ها را دو بخش می‌کند: عمدتاً پس از «بیژن و منیژه» و قبل از «یازده رخ» و برخی نیز پس از «رستم و سهراب» و قبل «سیاوش» آمده‌اند. او در توضیح علت این دوگانگی، اصل داستان برزو را دو بخش می‌داند: بخش اول از تولد تا مرگ برزو و فاقد بخش سوسن رامشگر و مربوط به دورهٔ کیکاووس بوده، بعد از رستم و سهراب قرار داشته‌است. بخش دوم نیز از دیدار برزو و افراسیاب تا شکست افراسیاب و حاوی داستان سوسن و مربوط به دورهٔ کیخسرو بوده، بعد از بیژن و منیژه قرار داشته است. بدین‌ترتیب در نسخهٔ مادر، برزونامه بعد از رستم و سهراب بوده، بعدها به بعدِ بیژن و منیژه منتقل شده بود. از بخش‌های داستان نیز سوسن رامشگر الحاقی بوده، بقیهٔ داستان، حتی روایت مرگ برزو، اصالت داشته، کل داستان نیز در دورهٔ کیکاووس رخ می‌داده است (ون‌دبرگ، ۲۰۱۱).

غفوری نیز در مقاله‌ای، روایت مرگ برزو را بر مبنای سه نسخه تصحیح کرده[1]، شکل اصلی آن را روایتی اصیل، اما مفقوده، سرودهٔ شاعرِ اولیه دانسته و معتقد است، مردم و نقالان برای زدودن خاطرهٔ این پایان بد که مشابه پایان سهراب تلخ بود، آن را زدودند [در حالی که اصلاً ضرورتی نداشت از اول آن را بسرایند] و با گسترش داستان، بخش‌هایی مثل سوسن رامشگر را به آن الحاق کردند، اما چون روایت مرگ برزو فراموش نشده‌بود، کاتب یا شاعری، روایت مرگ برزو را با زبانی سست‌تر از نو سروده به واسطهٔ وی به برخی نسخ افزوده شد (غفوری، ۱۳۹۵).

این جستار می‌کوشد در مسیر پاسخ دو پرسش اول پژوهش، یافته‌های دو پژوهشگر اخیر را نیز به گواه داده‌های مستخرج از نسخ برزونامه ارزیابی کند. برای این منظور، طبقه‌بندی شکلی نسخ برزونامهٔ کوچک یا کهن یا اول را (در قیاس با برزونامهٔ بزرگ یا جدید چنین نامیده شده‌است) در مقالهٔ دیگری از قائمی اساس قرار داده است. این مقاله،۵۴ نسخهٔ برزونامهٔ کهن را که عمدتاً به نسخ شاهنامه ملحق شده‌اند، شناسایی کرده، اشکال متنی آن‌ها را در سه صورت نسخ برزونامه «مستقل»، «مجموعه‌ای» (شامل چند متن حماسی در یک مجلد: به مثابه یک جُنگ، مجموعه یا بیاض) و «شاهنامه‌ای» (نسخهٔ شاهنامهٔ فردوسی حاوی روایت الحاقی برزونامه) طبقه‌بندی کرده‌است (قائمی، ۱۳۹۸). نوع‌شناسی آن مقاله، «شکلی» و براساس شکل الحاق یا عدم الحاق منظومه به شاهنامه یا داستان‌های حماسی دیگر انجام شده است، اما نوع‌شناسی مقالهٔ حاضر «ساختاری» است و جایگاه متفاوت داستان برزو در ترتیب استقرار داستان‌های نسخ شاهنامه را توصیف و دلایل این تنوعِ استقرار را تحلیل کرده به دو پرسش اول پژوهش پاسخ خواهد داد.

در ادامه، به پرسش سوم پژوهش؛ یعنی الحاقی بودن یا اصالت بخش‌های برزونامهٔ کهن (تفکیک بخش‌های اصلی سرودهٔ کوسج از ملحقات دیگران) پرداخته خواهد شد؛ بدین‌ترتیب، از حیث انگیزه‌شناسی نیز مقالهٔ شاره شده به اثبات انگیزهٔ کوسج برای الحاق برزونامه به شاهنامه پرداخته بود، اما این جستار به شناخت انگیزه‌های الحاق و دستبرد ثانوی شاعران در خود متن برزونامه پرداخته است (الحاق در الحاق).

---

۱. قائمی نیز این روایت را البته بر مبنای ۶ نسخهٔ خطی تصحیح کرده، برخلاف غفوری از روایت مرگ برزو، به عنوان روایتی الحاقی یاد کرده‌است (۱۳۹۶: ۴۰۵-۴۲۱)

۳. روش[1]

در این جستار، برای تعیین مسألهٔ اصالت و الحاق بخش‌های داستان برزو از نقد متنی[2] نسخ متن استفاده خواهد شد؛ زیرا هیچ نسخهٔ اصیل و بدون تحریفی از متن برزونامه موجود نیست تا بتوانیم دربارهٔ اصالت سبکی ابیات دیگر نسخ نسبت به نسخهٔ مادر حکم قاطع دهیم. در نقد متنی، طبقه‌بندی نسخ[3] بر مبنای طرحی انجام می‌شود که برآیند مسیر تطور متن از نسخهٔ مادر (دست‌نوشتهٔ نویسنده) تا صورت‌های نهایی را دربربگیرد. اصولاً طبقه‌بندی نسخ، نخستین گام در مسیر بازسازی صورت اصلی یک متن کهن و تشخیص میزان اصالت بخش‌های مختلف آن است که اولویت‌بندی ضبط‌ها و روش گزینش و ترجیح منتقد را در دامنهٔ تنوع ضبط‌ها میسر می‌سازد. این طبقه‌بندی، باعث می‌شود تا در قالب هر «طبقه» از نسخ، یکی از «اشکال متنی[4]» موجود در نسخ اثر و ضبط‌های منتزع از آن مشخص شده، تحلیل انواع صورت‌های متنی اثر در انتخاب صورت اولیه از ثانویه بسیار مفید خواهد بود (ر.ک: ارمان[5]، ۲۰۰۶ و الدون[6] و همکاران، ۱۹۹۳).

در این جستار با نقد متن‌شناختی نسخ برزونامهٔ کهن، طبقات شکلی سه‌گانهٔ نسخ (مستقل، مجموعه‌ای و شاهنامه‌ای) تحلیل و سپس داده‌های متون بر مبنای سؤالات تحقیق استخراج شدند تا نتایج به صورت کیفی مشخص شود.

در شکل متنیِ نسخهٔ «مستقل»، کهن‌ترین نسخهٔ شناخته شدهٔ اثر، نسخهٔ دانشگاه کمبریج، مورخ ۸۲۹ هـ‍ـق. است که نسخهٔ اساس بهترین تصحیح موجود (نحوی، ۱۳۸۷) بوده است. نسخهٔ مستقل دوم، نسخهٔ ۴۹۷ کتابخانهٔ ملی پاریس با عنوان سوسن‌نامه است که تنها داستان سوسن را داشته از سبک تحریر سرلوحه و انجامه‌اش می‌توان فهمید به دست کاتبی زرتشتی از پارسیان هند نگارش یافته، شاید بخشی از مجموعهٔ بزرگ‌تری بوده است.

در شکل متنیِ نسخهٔ «مجموعه‌ای»، ۳ نسخهٔ شاخص یافت شد: نسخه C.26 بادلیان[7] متعلق به سدهٔ یازدهم- دوازدهم شامل منظومه‌های سام‌نامه، کُک‌کوهزادنامه، بهمن‌نامه،

---

1. Method
2. The Textual Criticism
3. The classification of Manucrripts
4. Text-forms
5. Ehrman
6. Eldon
7. Bodleian Manuscript No. C.26

برزونامه و بانوگشسب‌نامه. نسخهٔ شاهنامهٔ مجلس به شمارهٔ ۱۳۴۹۳، محتوی منظومهٔ الحاقی ببر بیان، نبرد رستم و هیولای دریایی پتیارهٔ دیو، نبردهای مازندران و هفت‌خان، رستم و سهراب و در انتها داستان برزو که از کشته شدن پیلسم بیشتر ادامه نیافته است. نسخهٔ Or.2926 موزهٔ بریتانیا، محتوی اندکی از ابتدای شاهنامه و ۹ داستان *گرشاسب‌نامه اسدی*، *سام‌نامه*، *کُک کوهزاد*، ببر بیان، پتیاره، شبرنگ‌نامه، فرامرزنامه، رستم و سهراب (محتوی اپیزود الحاقی سوگواری و لشکرکشی تهمینه به سیستان و در نهایت آشتی با رستم و زادن فرامرز)، داستان برزو و همچنین داستان *سیاوش‌است*. به نسخ مجموعه‌ای داستان برزو، نسخ برزونامهٔ جدید منسوب به عطایی را نیز باید افزود که متن کوچک را قبل از متن جدید آورده‌اند. از جمله نسخهٔ شمارهٔ ۴۹۹ برزونامهٔ کتابخانهٔ پاریس (نسخهٔ دوپرن)، مورخ ۱۰۷۳ که بعد از نقل بخش‌هایی از پایان رستم و سهراب و ماجرای تهمینه، مرگ سهراب را به نسخهٔ کاملی از داستان برزو متصل کرده‌است و نسخهٔ شمارهٔ ۲۷۶۹ دانشگاه تهران محتوی چاپ سنگی برزونامه در هند، متعلق به سدهٔ نوزدهم و محتملاً مرتبط با جامعهٔ پارسیان بندر سورت (که در تصحیح نحوی با شناسهٔ ن لحاظ شده بود).

در شکل متنیِ نسخ «شاهنامه‌ای»، ۴۷ برزونامهٔ ملحق به شاهنامهٔ فردوسی شناسایی شد که بخش عمدهٔ نسخ این متن را تشکیل می‌دهند. عدم وجود نسخ مستقل کامل از این متن، غیر از یک مورد که آن نیز بعید نیست از روی نسخهٔ ملحق به شاهنامه کتابت شده باشد، نکته‌ای مهم در شناخت متنی است که از ابتدا به صورت ملحق و غیرمستقل رشد کرده است. در نتیجه شناخت رابطهٔ میان این دو متن، مهم‌ترین مسأله در شناخت این متن خواهد بود.

٤. یافته‌ها

در این بخش، بر مبنای نسبت متنی میان دو متن برزونامهٔ کهن و شاهنامهٔ فردوسی، مجموع نسخ سه طبقهٔ شکلی فوق به دو دستهٔ ساختاری (بر اساس جای داستان در ساختار شاهنامه) تقسیم‌بندی می‌شوند:

١-٤. نسخ شاهنامه‌ای برزونامه بین «بیژن و منیژه» و «یازده رخ» (وضعیت ١)

از ۴۷ نسخهٔ برزونامهٔ ملحق به شاهنامه (که در این جستار از آن‌ها با عنوان نسخ «شاهنامه‌ای» یاد شده‌است)، در ۴۰ نسخه، داستان برزو بین داستان بیژن و منیژه و یازده رخ (در برخی نسخ: دوازده رخ) گنجانده شده‌است. قدیم‌ترین نسخ برزونامهٔ شاهنامه‌ای در بین این نسخ

جای می‌گیرند. در کنار نسخهٔ اقدم کمبریج، چهار نسخهٔ قرن نهمی دیگر نیز شناسایی شدند: نسخهٔ سنت‌پترزبورگ با شمارهٔ ۱۶۵۴، مورخ ۸۴۹ هـ‌ق. که در شمار نسخ مورداستفادهٔ جلال خالقی‌مطلق در تصحیح شاهنامهٔ فردوسی نیز بوده‌است (با شناسهٔ ل۲) و با وجود شناخته شده بودن در هیچ یک از تصحیح‌های متن، حتی تصحیح نحوی که بهترین تصحیح موجود است، استفاده نشده است و نسخهٔ موزهٔ آرشیو ملی هندوستان در دهلی نو مورخ ۸۳۱ هـ‌ق. یکی از این دو نسخه تنها دو سال و دیگری ۲۰ سال با نسخهٔ اقدم اختلاف دارند؛ با این وجود در بخش آغازین نسخ اختلاف روشنی با نسخهٔ اقدم وجود دارد.

نسخهٔ کمبریج در ابتدا ۱۰ بیت در نعت خداوند و در حق خواجهٔ صحابه (ص) دارد که ۵ بیت اولش، اقتباسی ناشیانه از ابیات آغازین شاهنامه در نعت خداوند و ۵ بیت بعدش ابیاتی سست در بیان ارادت شاعر به حضرت رسول (ص) و «یاران» وی است که به هیچ وجه با دیگر ابیات منظومه که از نظر استواری در شعر حماسی فارسی کم‌نظیر است و به تعبیر صفا، گاه حتی به نظم فردوسی پهلو می‌زند (ر.ک: صفا، ۱۳۳۳) قابل قیاس نیست.

در دو نسخهٔ دیگر مقدمه‌ای حدود ۱۵ بیت در مذمت آز و بیان حکمت آمده که غالباً برآمده یا آمیخته با ابیات فردوسی است، از نظر استواری با دیگر ابیات منظومه همگن و به مضمون ابیات پسین نیز مرتبط‌تر است (ر.ک: شاهنامهٔ هند: b۱۸۶؛ شاهنامهٔ سنت‌پترزبورگ: a۱۳۶). این مقدمه در دو نسخهٔ دیگر قرن نهمی شاهنامهٔ محتوی برزونامه، نسخهٔ MS.9 رایلند منچستر و نسخهٔ ش. ۲۵۷ دانشکدهٔ الهیات دانشگاه فردوسی نیز حضور دارد.

در این ۴۰ نسخه که داستان برزو بین بیژن و منیژه و یازده رخ قرار گرفته است با افزودن ابیات واسطهٔ ذیل به پایان داستان بیژن و منیژه، دو داستان به هم متصل می‌شوند:

به پایان رسانیدم این داستان بدان‌سان که بشنیدم از باستان[1]
چو از کار بیژن سخن ساختم به برزوی سهراب پرداختم[2]

---

۱ . البته بیت اول با تفاوت‌هایی در نسخ اشاره شده است و در برخی نسخ، به جای آن این بیت است:

زبان اندرآرم به شعر دری که گشت این گزین داستان، اسپری

(شاهنامه هاروارد، ش.۷۸: ۵۵۲؛ آستان قدس ش.۳۱۲۸۲: ۱۸؛ کتابخانهٔ ملی ش.۶۲۳۲: ۳۷۲؛ ش.۱۱۰۳۶۳۰: ۴۲۵).

۲ . نسخهٔ هاروارد: درساختم؛ ملی ش.۱۱۰۳۶۳۰: برتاختم.

کنون بشنو این سرسخن[1] داستان　　به دانش همی‌باش همداستان[2]

(شاهنامه برلین ش. ۲۶۹۳۲، a۱۸۲؛ و ش. fol.1: ۵۲۱؛ فرانسه، ش. ۴۶۹۲، ۲۰۲؛ و ش. ۲۲۲: ۲۵۳)

پس از ابیات اخیر و بعد از خطبهٔ آغازین بیان شده با این دو بیت، داستان برزو شروع می‌شود:

از آن پس که برگشت افراسیاب[3]　　ز پیکار رستم، دلش پرشتاب[4]

که از بهر بیژن به توران‌زمین　　چه آمد به روی سپهدار چین

(همان)

بدین‌ترتیب، داستان به انتهای داستان بیژن و منیژه و شکست افراسیاب از رستم پیوند می‌خورد. در متن اصلی نیز این پیوند وجود دارد و سرایندهٔ متن مادر (کوسج) قصد داشته، داستان را از نظر زمانی در ادامهٔ داستان بیژن و منیژه روایت کند. در عین حال، در نسخهٔ کمبریج، بین مقدمه و دو بیت اخیر، ۷۵ بیت وجود دارد که آشنایی سهراب با شهرو در شنگان (در مسیر لشکرکشی به ایران) و بار گرفتن شهرو از او، برزو را و زادن برزویِ سهراب را دربرمی‌گیرد. در تمام نسخ این بخش، این ابیات حذف شده‌اند؛ غیر از یک نسخه، شاهنامهٔ MS.Hamilt260 برلین، متعلق به سدهٔ ۱۲-۱۳. البته در این نسخه نیز این بخش با قلمی ریز و متفاوت در حاشیه به متن افزوده شده، محتملاً بعدها الحاق شده‌است. بنابراین کاتبان بعضاً از ناقص بودن متن در روایت خود مطلع بودند؛ پس دلیل حذف بخشی مهم از داستان چه بوده‌است؟

بر مبنای قراین می‌توان گفت که این رویکرد به این علت بوده است که بخش ابتدای داستان برزو (آشنایی سهراب و شهرو و تولد برزو و رشدش) متعلق به قبل از وقایع داستان

---

۱. نسخهٔ ادبیات دانشگاه فردوسی: نوسخن (۲۲۱).

۲. در نسخهٔ شاهنامهٔ برلین fol.1 به جای هر سه بیت فوق، بیت سوم، آن هم با یک تغییر در مصرع اول آمده است: بر این کار بیژن سخن ... (۵۲۱).

۳. نسخهٔ کمبریج: از آن رزمگاه.

۴. نسخهٔ کمبریج: که رستم برو کرد گیتی سیاه.

رستم و سهراب (در عصر کیکاوس) بوده است در حالی که آن‌ها این داستان را بعد از داستان بیژن و منیژه (در پادشاهی کیخسرو) روایت می‌کردند. با این حذف، تناقض موجود برطرف می‌شد؛ احتمالاً یکی از کاتبان این اصلاح را در نخستین نسخهٔ این بخش انجام داده و این کیفیت از طریق این نسخه به دیگر نسخ شاهنامهٔ فردوسی محتوی برزونامه تسری پیدا کرده است. برای سهولت در یادکرد از این ۴۰ نسخهٔ محتوی داستان با کیفیت مورد بحث در ادامهٔ جستار با عنوان «وضعیت ۱» یاد خواهد شد. از بین ۴۰ نسخهٔ موجود در این وضعیت، ۴ نسخه متعلق به سدهٔ نهم، ۳ نسخه (۲ نسخه متعلق به کتابخانهٔ ملی و یک نسخه به آستان قدس) سدهٔ دهم، ۹ نسخه سدهٔ یازدهم، ۱۰ نسخه سدهٔ دوازدهم و ۱۴ نسخه سدهٔ سیزدهم بوده‌اند. در جدول (۱)، اطلاعات مربوط به این نسخ، به تفکیک استخراج شده‌است.

جدول ۱. برزونامه‌های کهن مندرج در نسخ شاهنامه در وضعیت ۱ (بین بیژن و منیژه و یازده رخ)

محل‌نگهداری	شمارهٔ ثبت	تاریخ استنساخ[1]	نوع نسخه	محل داستان[2]	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
سنت‌پترزبورگ	١٦٥٤	٨٤٩ هـ‌ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
رایلندمنچستر	ش. MS.9	سدهٔ نهم	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
آرشیو ملی هند	۱۹۷۲	۸۳۱ هـ‌ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
دانشگاه فردوسی	۲۵۷	سدهٔ نهم	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+	+	
رایلندمنچستر	MS.909	١٠٦٠ هـ‌ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
موزهٔ بریتانیا	Add.27257	۱۰۳۷ه.ق	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
موزهٔ بریتانیا	Or.4906	سدهٔ ۱۱	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
هایدلبرگ	80007	١٢٣٥ هـ‌ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
برلین	Fol.209	١٠٧٧ هـ‌ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–

۱. یا تحویل: برخی نسخ فاقد انجامهٔ مورخ برای استنساخ‌اند؛ اما در دیگر اوراق متن تقریرات مالکان دربارهٔ تحویل و ابتیاع نسخ وجود دارد که به طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.

۲. داستان بیژن و منیژه با نشانهٔ «بم»، رستم و سهراب با نشانهٔ «سهر»، سیاوش با نشانه «سیا» و یازده رخ با نشانهٔ «۱۱».

ادامه جدول ۱.

محل‌نگهداری	شمارهٔ ثبت	تاریخ استنساخ	نوع نسخه	محل داستان	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
برلین	Fol.1	۱۰۰۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
برلین	Minutoli134	۱۲۵٤ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
برلین	MS.Hamilt260	سدهٔ ۱۲–۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+[1]	+	–
هانگتون هاروارد	MS.78	۱۱۳۱ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
توبینگن آلمان	K6410	سدهٔ ۱۲	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	+
ملی پاریس	Ms.4692	۱۲۲۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
ملی پاریس	Ms.222	۱۱۷۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
اینکلیوج (کلوژ) رومانی	٤٥٣	سدهٔ ۱۱	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانه ملی تاجیکستان	۷۹۳	۱۱۲٥ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+	+	+
آستان قدس	۳۱۲۸۲	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
آستان قدس	a۱٤۰٥٦	۱۲٥۰ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
آستان قدس	a۱۸٤۲۰	۱۱٤۹ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
آستان قدس	a۱٥۸۹٤	سدهٔ دهم	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
آستان قدس	a٤۱۲۷	۱۱٦٦ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–
آستان قدس	a٤۲٤۸	۱۱۱۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–

۱. در اصل نسخه نیست و در حاشیه با قلمی متفاوت افزوده شده است.

ادامه جدول ۱.

محل‌نگهداری	شمارهٔ ثبت	تاریخ استنساخ	نوع نسخه	محل داستان	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
کتابخانهٔ ملی	۱۱۰۳٦۳۰	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۱۵۵٦	سدهٔ ۱۱–۱۲	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۷٤٦۱	۱۲۳٦ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۷۷۹۸	۱۲۵۹ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	_	+	–
کتابخانهٔ ملی	۲۲۹٤٦۷٦	سدهٔ ۱۲–۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۳۲۳۱۹٤	۹۳۳ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۲۲۸٦۳۹۸	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۱۲۱٤۹۱	۱۲٤٦ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹٤۱۹۹	۱۰٦۱ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۸۱۵۱	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۲٦۷۵۰٦	۱۰۰۸ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۷۳۷٤۲۲	۹٤۸ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۷۹۵۷	۱۲٦۳ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کتابخانهٔ ملی	۱۱۲٤٦۱۸	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
کراچی (مینوی)	_	سدهٔ ۱۱–۱۲	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	–	+	–
شاهنامهٔ چاپ سنگی بمبئی	تصحیح ماکان	۱۲۷۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	ملحقات (اصل: بعد بم)	_	_	_

۲-٤. نسخ شاهنامه‌ای و مجموعه‌ای برزونامه بین «رستم و سهراب» و سیاوش (وضعیت ۲)

در برخی نسخ شاهنامه «داستان برزو» به بعد از «رستم و سهراب» که طبیعتاً آغاز زندگی برزو را دربرمی‌گرفته، منتقل شده است. البته این نسخ نسبت به کل نسخ شاهنامه‌ای حاوی داستان برزو بسیار اندک و از حیث زمانی نیز بسیار متأخرند. از بین ۴۷ نسخهٔ برزونامهٔ شاهنامه‌ای، تنها ۷ نسخه در این بخش‌اند که قدیم‌ترین آن‌ها به قرن دهم تعلق دارد. غیر از نسخهٔ ناقص ش. ۳۲۱۸-Π کتابخانهٔ سلطنتی مادرید به تاریخ ۹۰۱ هـ‌ق. که تنها محتوی بخش کوتاهی از برزونامه و از حیث قلت متن، قابل اعتنا نیست، قدیم‌ترین نسخ این بخش، شاهنامه ش. ۱۰۹۱۶۵۱ کتابخانهٔ ملی مورخ ۹۵۹ هـ‌ق. است که کامل‌ترین نسخه و در شناخت این وضعیت بسیار بنیادین است. این نسخه داستان برزو را از ماجرای سهراب و شهرو تا انتهای منظومه با حفظ داستان سوسن داشته، علاوه بر آن روایت الحاقی مرگ برزو را نیز در انتها دارد.

بقیهٔ نسخ شاهنامه‌ای این بخش (نسخهٔ ش. MS.841 رایلند منچستر مورخ ۱۰۸۱ هـ‌ق.، دو نسخهٔ کتابخانهٔ ملی، مورخ ۱۰۳۳ و ۱۰۵۶، شاهنامه مورخ ۱۰۱۳ق. واتیکان، ش. ۴۲۵۲ برلین مورخ ۱۰۴۲ق. و نسخهٔ سده سیزدهمی ش. ۱۱۰۲ مجلس) در عین حال که نسبت به نسخ وضعیت ۱، ۷۵ بیت مربوط به داستان سهراب و شهرو و تولد برزو را با ابیات کمتر یا بیشتر از آن میزان دارند، اما جملگی فاقد داستان مهم و اصیل سوسن رامشگرند؛ از حیث حجم نیز منظومه در این شش نسخه گاه کمتر از ۳۰۰۰ بیت است؛ در حالی که حجم اقدم نسخ متن بیش از ۴۰۰۰ بیت بود. در این بخش از نسخ شاهنامه‌ای داستان برزو که در ادامه با عنوان «وضعیت ۲» از آن‌ها یاد خواهد شد، دو بیت واسط نیز تغییر کرده است:

چو سهراب و رستم کنون شد به سر — به برزوی و رستم ببندم کمر
چنین خواندم از نامهٔ باستان — که بنوشته بود از گه راستان...

(شاهنامهٔ مجلس ۱۱۰۲)

در پایان نیز ابیات واسط دیگری بین این داستان و داستان سیاوش هست که با تفاوت‌هایی در نسخ تکرار می‌شود:

به پایان رسید این‌چنین داستان　　شنو بعد از این، قصهٔ باستان
چو از کارِ برزو بپرداختم　　به سوی سیاوخش رو آختم
(شاهنامه کتابخانهٔ ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱، ۹۵۹ ق.)

با توجه به اینکه در نسخ وضعیت ۲، همچون نسخ مجموعه‌ای و نسخ ملحق به برزونامهٔ جدید، داستان برزو ادامهٔ داستان رستم و سهراب است، می‌توان این سه شکل نسخ را در کنار هم قرار داد. همچنین در برخی نسخ مجموعه‌ای (مثل نسخهٔ بادلیان و ش. ۱۱۰۲ مجلس)، بخش سوسن رامشگر حذف شده است که از این حیث نیز بین این دو شکل نسخ شباهت وجود دارد. البته بخش مقدمهٔ داستان برخلاف نسخ وضعیت ۲ در نسخ مجموعه‌ای- غیر از یک نسخه (نسخهٔ مورخ ۱۱۰۲ مجلس)- بیان شده نیست. در نسخ برزونامه‌ای نیز داستان برزو دنبالهٔ سهراب است، اما هر دو بخش مقدمه و سوسن در متن این نسخ وجود دارد. تنها تفاوت روشن نسخ مجموعه‌ای یا نسخ ملحق به برزونامهٔ جدید با وضعیت ۲ روایت «مرگ برزو» است؛ این اپیزود که یک روایت غیراصیل و الحاقی است به هیچ یک از این دو نوع نسخ مجموعه‌ای یا ملحق به برزونامهٔ جدید وارد نشده است. البته چنان‌که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، روایت مرگ برزو در دو نسخه از نسخ وضعیت اول نیز وجود داشت: نسخ ش. ۷۹۳ کتابخانه ملی تاجیکستان مورخ ۱۱۲۵هـ.ق. و ش. K6410 کتابخانه توبینگن آلمان متعلق به سدهٔ ۱۲[۱]. در مورد این دو نسخه باید گفت که با توجه به دسترسی کاتبان به هر دو نوع نسخ ۱ و ۲ و تلاش برخی کاتبان برای تکمیل متن و افزایش حجم آن که زمانی نوعی ارزش برای ناسخ بود، احتمالاً کاتب با ترکیب دو نوع از نسخ به این شکل ترکیبی دست یافته است.

جدول (۲) اطلاعات مجموع این نسخ به تفکیک مقایسه و توصیف شده است.

---

۱. روایت الحاقی در نسخهٔ توبینگن تفاوت بارزی دارد. این نسخه، پیش از ماجرای نبرد برزو و مهراس دیو، به عشق برزو به دختر مهراب کابلی و ازدواج این دو و قصد برزو و مهراب برای شکار در کابل می‌پردازد که در حین همین شکار، برزو از جمع جدا شده، با غار دیو سیاه مواجه شده، به نبرد با وی می‌پردازد (بی‌تا: ۶۶۷-۶۷۰).

جدول۲. برزونامه‌های کهن مندرج در نسخ وضعیت ۲ (بین رستم و سهراب و سیاوش)، مجموعه‌ای و ملحق به برزونامهٔ جدید

محل نگهداری	شمارهٔ ثبت	تاریخ استنساخ	نوع نسخه	محل داستان	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
کتابخانه واتیکان	Add.27257	۱۰۱۳هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	+
سلطنتی مادرید	II-۳۲۱۸	۹۰۱ ه. ق	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	–
برلین	٤٢٥٢	۱۰٤۲ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	+
رایلندمنچستر	MS.841	۱۰۸۱ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	+
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۱٦٥۱	۹٥۹ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	+	+
کتابخانهٔ ملی	۱۲٦۱۳٥۷	۱۰۳۳ هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	+
کتابخانهٔ ملی	۱۰۹۱۸٥٤	۱۰٥٦هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	+
مجلس	۱۱۰۲	سدهٔ ۱۳	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	_	_
مجلس	۱۳٤۹۳	۱۲۳٥ هـ.ق.	مجموعه‌ای	بعد از سهر (انتهای کتاب)	–	+	_
بادلیان	C.26	سدهٔ ۱۱–۱۲	مجموعه‌ای	بین‌بهمن‌نامه و بانوگشسب‌نامه	–	–	_
موزهٔ بریتانیا	Or.2926	۱۲٤٦ه.ق	مجموعه‌ای[1]	بین سهر و سیا	–	+	–
ملی پاریس	٤۹۹	۱۰۷۳ هـ.ق.	برزونامهٔ جدید	در ادامهٔ سهر	+	+	_
چاپ سنگی هند	۲۷٦۹	سدهٔ ۱۳	برزونامهٔ جدید	در ادامهٔ سهر	+	+	_

در بخش پایانی جستار، نتایج مستخرج از نسخ برزونامهٔ کهن بر مبنای سوالات و اهداف جستار تحلیل خواهد شد.

۱. البته این نسخه از نظر شکلی نسخه شاهنامه است، اما مطابق استدلالی که در بخش مربوط انجام دادیم از حیث محتوایی و به علت داشتن ۹ الحاقی و حجم بالاتر ملحقات و عدم حفظ ساختار شاهنامه، یدین شکل نام گرفته است.

۵. بحث (تحلیل یافته‌ها)

هم قدیم‌ترین نسخ داستان برزو و هم اکثریت آن‌ها در وضعیت ۱ جای گرفته‌اند و از حیث متن‌شناسی، این جایگاه از اصالت بیشتری برخوردار است.

مطابق مطالعات این جستار از میان ۵۴ نسخهٔ برزونامهٔ کوسج، ۲ نسخه «مستقل»، ۳ نسخه «مجموعه‌ای»، ۲ نسخه «ملحق» به برزونامهٔ جدید، و ۴۷ نسخه ملحق به نسخ شاهنامه هستند (نسخ «شاهنامه‌ای»). بنابراین ۸۷ درصد نسخ شاهنامه‌ای بوده‌اند. اینکه برزونامهٔ کوسج بیشتر در غالب نسخ شاهنامه آمده است تا به طور مستقل، نشان می‌دهد، برزونامهٔ کوسج در ادب حماسی فارسی نه به عنوان اثری مستقل که به عنوان بخشی از شاهنامه (در سطح نسخه‌شناختی) رشد و نمو کرده است؛ در شناخت خاستگاه این متن، مهم‌ترین مؤلفه، نسبت این اثر با داستان‌های فردوسی بوده است. مهم‌ترین سؤال این جستار نیز پاسخ به این پرسش بوده‌است که در نسخهٔ مادر برزونامهٔ سرودهٔ کوسج، شاعر داستان را در ادامهٔ کدام داستان در محور طولی شاهنامهٔ فردوسی سروده است؟

در پاسخ این پرسش باید دید، کدام‌یک از دو وضعیت ۱ و ۲، نسبت به دیگری اصالت بیشتری دارند؟

دربارهٔ استقرار داستان برزو بین دو داستان بیژن و منیژه و یازده رخ (وضعیت ۱)، دو تناقض صریح با بخش‌های اصیل شاهنامه دیده می‌شود. یکی در مورد پیلسمِ ویسه، برادر پیران، دلاورترین پهلوان تورانی که جز رستم حریفی ندارد و در داستان «کین سیاوخش»، رستم او را به زخم نیزه کشته است (فردوسی، ۱۳۸۶) و مرگ مجدد او در داستان برزو به دست رستم تکراری متناقض‌نماست (کوسج، ۱۳۸۷) که البته مشابهش در شاهنامه در مورد کسان دیگری چون الوای نیز دیده شده است. همچنین در برزونامهٔ کوسج، برزو ۲۰ ساله توصیف شده است (همان) در حالی‌که وقتی داستان برزو در عصر کیخسرو باشد، نطفهٔ او پیش از مرگ سهراب باید بسته شده باشد، اگر قتل سیاوش و تولد کیخسرو و عمر او را پس از این وقایع منظور کنیم، سن برزو تا چند برابر عمر کیخسرو افزایش می‌یابد.

این مساله احتمالاً از چشم شاعر دور مانده، اما همین تناقض‌ها (در کنار دلایل سبکی و زبانی و تقلیدهای واضح شاعرِ داستان برزو از فردوسی) باعث شد، ماکان ملحق بودن داستان را دریابد. البته قرن‌ها قبل از ماکان، برخی کاتبان نقاد غیرامانتدار که عادت داشتند در هر متنی دستبردی انجام دهند نیز این تناقض‌ها را دریافته بودند و قصد کردند با جابه‌جایی داستان برزو و انتقال آن

به میان دو داستان «رستم و سهراب» و «سیاوش» (وضعیت ۲) این اشکال را مرتفع کنند. اما دلایلی وجود دارد که ثابت می‌کند، این وضعیت تناقض‌زدایی شده، اصالت ندارد:

- قدیم‌ترین نسخهٔ مستقل (کمبریج/ ۸۲۹) و قدیم‌ترین نسخ شاهنامهٔ موجود که داستان برزو را نیز دربر دارد (نسخ قرن نهمی هندوستان، سنت‌پترزبورگ، رایلند منچستر و دانشگاه فردوسی) و همچنین اکثریت مطلق نسخ موجود (۸۷ مورد از ۱۰۰ مورد) داستان برزو را بعد بیژن و منیژه آورده‌اند.

- در مقایسهٔ نسخ شاهنامهٔ حاوی داستان برزو، نسخ وضعیت ۲، نسبت به کهن‌ترین نسخه (کمبریج)، ضبط‌های تحریف‌شدهٔ بیشتری دارند و حضور ابیات الحاقیِ زیاد و ابیات محذوف یا جایگزین با ابیات متفاوت در این ۷ نسخه نسبت به ۴۰ نسخهٔ وضعیت ۱ چشمگیر است. در عین حال، چند نسخهٔ موجود در دستهٔ ۲، نسبت به یکدیگر نیز تفاوت ضبط‌هایی در حد بسیار اندک دارند و در مواضع تفاوت ضبط‌ها با نسخهٔ کمبریج، عمدتاً به نسخهٔ سنت‌پترزبورگ ۸۴۹ ق. شباهت دارند. این نشان می‌دهد، همهٔ این نسخ از حیث تبارشناسی از روی یک نسخهٔ خاص تحریر شده‌اند که با فواصل زیاد به یکی از رونوشت‌های نسخهٔ سنت‌پترزبورگ می‌رسد که خود این نسخه، داستان برزو را در وضعیت ۱ نقل کرده بوده است. این نسخه می‌تواند اقدم نسخ بخش ۲ باشد؛ یعنی نسخهٔ ش. ۱۰۹۱۶۵۱ کتابخانهٔ ملی مورخ ۹۵۹ هـ.ق. که تنها نسخهٔ این بخش است که داستان سوسن را نیز دارد و و اولین نسخه‌ای است که روایت مرگ برزو را- از خود کاتب یا منبع دیگری- در پایان آورده است.

- اگر کوسج در سرایش داستان برزو، آن را به عنوان دنبالهٔ رستم و سهراب روایت کرده بود، بالطبع شاه ایران باید کاوس می‌بود. با این وجود، در تمام نسخ وضعیت ۱ از جمله اقدم نسخ و همهٔ نسخ قرن نهمی، شاه ایران کیخسرو بوده؛ بنابراین، در نسخهٔ مادر برزونامه نیز همه جا شاه، کیخسرو بوده است. پس از انتقال متن به بعد از رستم و سهراب، هر جا نام کیخسرو وجود داشته با تحریفی، این نام به کاوس یا کاوس‌کی بدل شده است. این قضیه از آنجا واضح می‌شود که در اقدم نسخ وضعیت ۲ -در صفحات آغازین متن- تا پایان بخش برزو و رستم، شاه کاوس است و هر بیتی که نام شاه آمده، تغییر قابل ردیابی است. مثلاً در بیت ذیل که برزو بعد از انتصاب به سالاری تورانیان به افراسیاب وعدهٔ غصب «تاج و تخت» شاه ایران را می‌دهد:

ستانم ز کیخسرو آن تاج و تخت نمانم بر آن بوم، شاخ درخت

(کوسج، ۱۳۸۷)

این بیت در نسخ وضعیت ۲ با اندک تفاوت‌هایی در جزئیات، بدین شکل ضبط شده است:

ستانم ز کاووس‌کی، تاج و تخت نمانم بر و[1] بوم و شاخ درخت

(ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱: ۴۰؛ ش. ۱۲۶۱۳۵۷: ۲۱۴؛ ش. ۱۰۹۱۸۵۴: ۱۶۱، برلین ش. ۴۲۵۲: ۲۴۵)

یا وقتی خبر آمدن سپاه توران را به شاه ایرانشهر ابلاغ می کنند در عبارت «به کیخسرو...» (کوسج، ۱۳۸۷)، دگردیسی ذیل مشاهده شده است:

به کاووس آمد خبر در زمان که آمد سپاهی چو باد دمان

(ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱: ۴۴؛ ش. ۱۲۶۱۳۵۷: ۲۱۷؛ ش. ۱۰۹۱۸۵۴: ۱۶۵؛ برلین ۴۲۵۲: ۲۴۹)

در حین روایت لشکرکشی برزو به ایران در نسخ وضعیت۱ از زبان فرامرز خطاب به برزو که سپهدار توران است به شراب نشستن او و شاه و سران سپاه ایران و بسیارنوشیِ او چنین توصیف می‌شود:

چو دی بازگشتم ز آوردگاه خود و نامداران ایران‌سپاه
به می شاد بودند گردان همه خود و شاه [و] گردن‌کشان رمه
مرا شاه از ایشان فزون داد می همی خورد بر یاد کاوس‌کی

(کوسج، ۱۳۸۷)

همچنین در جایی از نسخ وضعیت ۱، گزارش فرامرز از مجلس شراب نوشیدن کیخسرو به یاد کاوس در وضعیت۲ به نوشیدن خود کاوس تبدیل شده‌است:

---

۱. در نسخهٔ ن.۱۰۹۱۶۵۱ این بخش به صورت «بمانم بدو...» ضبط شده است (۴۰).

چو دی بازگشتم ز آوردگاه　　من و شاه‌کاوس و یکسر سپاه
به خوردن نهادیم سر تا به روز　　که خورشید تابان گیتی‌فروز
برآمد، من از شاه خوردم فزون　　شدم من به خواب اندرون تا کنون!
(شاهنامه ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱)

این وضعیت تا قبل از داستان سوسن رامشگر حاکم است. در این منظومه مجموعاً ۱۵۶ بار کلمهٔ کیخسرو یا خسرو (بر مبنای نسخهٔ کمبریج) آمده است که در نسخِ وضعیت ۲ به کیکاوس یا کاوس بدل شده، یا کلاً بیت تغییر یافته است.، اما از آغاز بخش سوسن، ناگهان در نسخهٔ ۱۰۹۱۶۵۱ که اقدم نسخ وضعیت ۲ است، شاه ایران کیخسرو می‌شود و در رویارویی افراسیاب با سپاه ایران، فرماندهی با اوست:

جهاندارْ کیخسرو، از پشت پیل　　زمین کرد، مانند دریایِ نیل
(همان)

بدین‌ترتیب در این نسخه -از ابتدای بخش داستان سوسن تا انتها- همه جا شاه ایران کیخسرو است در حالی که در بقیهٔ نسخ وضعیت ۲ که رونوشت‌های این نسخه‌اند، تحریف کامل شده، همه جا شاه ایران، کاوس شده است. به همین جهت و به علت اینکه نقش کیخسرو در اپیزود سوسن نقشی محوری است و شاه ایران در این بخش نمی‌تواند کاوس باشد، این بخش مهم به خاطر ناهمخوانی با بقیهٔ اثر حذف شده است.

بنابراین، در شش نسخهٔ دیگر وضعیت ۲، داستان سوسن اصلاً وجود ندارد و در انتهای هر نسخه، روایتی مستقل در ۸۵ بیت به انتهای داستان الحاق شده که متضمن بخشیدن غور به برزو از طرف رستم و شکار رفتن برزو و رویارویی او با مهراس، دیو دوسر، و مرگ برزو و مهراس و خواب رستم و سوگواری او بر مرگ برزو است؛ متنی الحاقی با زبان و تصاویر سست‌تر نسبت به متن اصلی که به وسیلهٔ آن عملاً پایان باز داستان کوسج را تکمیل کرده‌اند. داستان مرگ برزو، روایتی است که به خاطر عدم شهرت و فقدانش در غالب نسخ شاهنامه و عدم ورودش در هیچ‌یک از برزونامه‌های طولانی و ضعفش در قیاس با ابیات اصلی متن، قطعاً الحاقی است و احتمالاً توسط کسی سروده شده و به انتهای نسخه‌ای از شاهنامهٔ متضمن برزونامه افزوده شده است. اصولاً اگر برزونامهٔ کوسج پایانِ بسته می‌داشت، چگونه

این فکر که داستان برزو امتداد پیدا کند در ذهن کسی چون عطایی شدت می‌گرفت؟ اینجا نظر پژوهشگرانی چون ون‌دبرگ و غفوری که این روایت (یا به قول غفوری شکلی کهن‌تر از آن) را در متن اصلی شاعر موجود فرض کرده‌اند به چالش کشیده می‌شود. در این بخشِ الحاقیِ آخر نیز شاه، کیخسرو است. در چند نسخهٔ دیگر وضعیت ۲ از جمله نسخهٔ مجموعه‌ای ش. ۱۱۰۲ مجلس در کل متن شاه ایران کیخسرو است و داستان مرگ برزو نیز وجود ندارد. بدین‌ترتیب، جابه‌جایی داستان برزو در نسخ شاهنامه از وضعیت ۱ به ۲ تدریجاً اتفاق افتاده در اولین نسخهٔ وضعیت ۲ که شاید به دست ما نرسیده است (در قرن دهم)، فقط جای داستان عوض شده در رونوشت‌های بعدیِ این نسخه به تدریج تغییراتی مثل تبدیل کیخسرو به کاوس و افزودن داستان مرگ برزو اتفاق افتاده در نتیجه، این کیفیت‌ها در نسخ موجود عمومیت ندارد. گویا این تغییرات تدریجاً و توسط بیش از یک فرد و برای رفع تناقض‌های داستان انجام شده است.

- همچنین در اصل داستان کوسج اشاراتی مکرر به داستان سیاوش، کشته شدن و کین خواستنش است که ثابت می کند او این داستان را برای استقرار در فضای بعد داستان سیاوش سروده بوده‌است (کوسج، ۱۳۸۷). واضح‌تر از این، بخشی در آغاز داستان است: در بخشی که سپاه افراسیاب در حال گذر از حصار شنگان، کشاورز نیرومندی را می‌بینند که بعد معلوم می‌شود، برزو است. شاعر اشارهٔ صریحی دارد به گریختن افراسیاب در انتهای داستان بیژن و منیژه و شکست او در جنگی در برابر رستم؛ ابیاتی که در همهٔ نسخ برزونامه وجود دارد:

از آن پس که برگشت از آن رزمگاه — که رستم بر او کرد گیتی سیاه
که از بهر بیژن به توران زمین — چه آمد به روی سپهدار چین
بدان راهِ بی‌ره سر اندر کشید — گریزان ز رستم به شنگان رسید

(کوسج، ۱۳۸۷)

مرجع ضمیر «آن» در تعبیر «از آن رزمگاه» در ابیات قبل از این بیت (که مطابق تصحیح نحوی بیت ۸۵ است)، روشن نیست، اما مرجع این ضمیر به انتهای داستان بیژن و منیژه بازمی‌گردد. در پایان این داستان، بعد از نجات بیژن از چاه افراسیاب در بخش «گفتار اندر رزم رستم زال با افراسیاب» (فردوسی، ۱۳۸۶)، افراسیاب و سپاهش در برابر

رستم و ایرانیان شکست سختی می‌خورند و ایرانیان فاتحانه به ایران و تورانیان به توران بازمی‌گردند. به همین جهت در غالب نسخ وضعیت ۱ برای رفع تناقض، بخش اول داستان برزو که تولد و رشد برزو را روایت می‌کند، حذف شده، کاتبان پایان داستان بیژن و منیژه را به «رفتن افراسیاب به زمینِ شنگان [پس از شکست از رستم] و دیدن برزوی» متصل کرده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

بدین‌ترتیب، شکل اصیل داستان برزو وضعیت ۱ است و جابه‌جایی داستان از وضعیت ۱ به ۲، حذف اپیزود سوسن و افزودن اپیزود مرگ برزو، متأخر بوده و کاتبان –نه شاعر اصلی– آن را انجام داده‌اند. بنابراین، از حیث دانش نسخه‌شناختی، وجود آن‌ها در متن (در قیاس با نسخهٔ مادر) از اصالت برخوردار نیست و تردیدی باقی نمی‌ماند که شاعر در نسخهٔ مادر برزونامه، داستان را بلافاصله بعد از بیژن و منیژه و در عصر پادشاهی کیخسرو سروده بوده به تناقض‌هایی که چنین داستانی با اطلاعات مستخرج از داستان‌های دیگر شاهنامه داشته، توجه نکرده بود. این اهمال‌ها در غالب متون حماسی دیده می‌شود و بخشی از طبیعت حماسه است.

در پایان باید این‌گونه پاسخ سؤالات مقاله را ارزیابی کرد که:

– در نسخهٔ مادر، چه کوسج داستانش را خود به نسخهٔ شاهنامه افزوده باشد، چه بعدها دیگران این کار را کرده باشند، این داستان در دنبالهٔ داستان بیژن و منیژه روایت شده است؛ به گونه‌ای که ابتدا با یک فلش‌بک (بازگشت به گذشته)، آشنایی سهراب و شهرو و تولد و رشد برزو در ۸۵ بیت روایت شده با بازگشت به زمان حال، صحنهٔ پایان داستان بیژن (صحنهٔ گریختن افراسیاب پس از شکست از رستم) به دیدار اتفاقی او و برزو متصل می‌شود.

– غالب کاتبان شاهنامه یا کیفیت بازگشت به گذشتهٔ شاعر را در ابتدای داستان برزو درک نکرده بودند یا با برخی تناقض‌ها چون قتل دوبارهٔ پیلسم و فاصلهٔ زیاد تولد برزو تا عصر پاشاهی کیخسرو و عدم تناسب آن با سن ۲۰ سالهٔ برزو در داستان مشکل داشتند؛ در نتیجه، گروه اول، این ابیات اولیه را حذف کرده، گریز افراسیاب را در انتهای داستان بیژن به برخورد او با برزو وصل کردند (وضعیت ۱). برخی نیز برای رفع تناقضات، داستان را به جای دیگری (بعد مرگ سهراب) منتقل کردند؛ آن‌ها نیز داستان سوسن را حذف و شاه را از کیخسرو به

کاوس بدل کردند (وضعیت۲)، غافل از اینکه همین جابه‌جایی خود تناقضات مضاعفی در داستان ایجاد می‌کرد.

- از چهار بخش داستان برزو، آشنایی سهراب و شهرو و تولد برزو/ داستان رستم و برزو/ داستان سوسن/ و فرجام کار برزو، تنها بخش الحاقی، روایت فرجام برزوست که عدم تناسب سبکی آن با بقیهٔ منظومه نیز عدم اصالت آن را تأیید می‌کند. کاتبانی که محل داستان را تغییر نداده بودند، بخش اول داستان را و کاتبانی که داستان را جابه‌جا کرده بودند، بخش سوسن را حذف کرده بودند و به جای این بخش، روایت مرگ برزو را اضافه کرده بودند.

بدین‌ترتیب نظر ون‌دبرگ دربارهٔ اصالت محل داستان برزو در ادامهٔ داستان سهراب در نسخهٔ سرودهٔ شاعر و همچنین نظر غفوری در مورد وجود پیش‌متن روایت مرگ برزو در نسخهٔ مادر، غیرقابل پذیرش به نظر می‌رسد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Farzad Ghaemi http://orcid.org/0000-0003-0633-6894

منابع[1]

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*. جلال‌خالقی‌مطلق. تهران: دائرةالمعارف بزرگ‌اسلامی.

کوسج، شمس‌الدین. (۱۳۸۸). *برزونامه (بخش کهن)*. تصحیح اکبر نحوی. تهران: میراث مکتوب.

غفوری، رضا. (۱۳۹۶). بررسی روایتی منظوم از پایان زندگی برزو. *شعر پژوهی*، ۸(۴)، ۱۰۵-۱۲۸.
doi:10.22099/JBA.2017.3870

---

۱ . در این جستار به دو نسخهٔ برزونامهٔ جدید عطایی، یک نسخهٔ برزونامه کهن (کوسج) و ۴۷ نسخهٔ شاهنامهٔ فردوسی استناد شده است که چون مشخصات نسخ در جدول ۱ و ۲ ثبت شده‌است، در بخش منابع از تکرار مشخصات نسخ پرهیز شده‌است.

قائمی، فرزاد. (۱۳۹۸). بررسی سنت ادبی «الحاق‌سرایی» و تحلیل انگیزهٔ سرایش شاعر در منظومه‌های حماسی پس از شاهنامه (مطالعهٔ موردی: *برزونامه کهن*). *زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، ۷۲(۲۳۹)، ۱۰۳-۱۲۶. doi:10.22034/PERLIT.2019.9280

_____. (۱۳۹۶). تصحیح و بررسی یک روایت الحاقی در نسخ شاهنامه (داستان مرگ برزو). *ارج‌نامهٔ خرد*، تهران: مروارید، ۴۰۵-۴۲۱.

_____. (۱۳۹۹). جستجوی منابع جدیدی در رابطه با نام سراینده و تخمین زمان سرایش برزونامه کهن. *شعر پژوهی*، ۱۲(۱)، ۱۲۲-۱۴۹. doi: 10.2019.31543.3217

نحوی، اکبر. (۱۳۸۰). ناگفته‌هایی درباره برزونامه. *نشریه ادبیات و علوم انسانی مشهد*، ۳۴ (۱و ۲)، ۳۷۱-۳۸۸.

References

Blois, F. De. (1990). P*ersian Literature - A Bio-Bibliographical Survey: Poetry of the Pre-Mongol Period*, Volume 5, *Royal Asiatic Society Books*, Routledge, 2004.

Eldon, J. E. & Gordon D. F. (1993). *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism,. 45 of Studies and documents*.Wm. B. Eerdmans Publishing.

Ehrman, Bart D. (2006). *Studies in the Textual Criticism of the New Testamen*t *Tools, Studies and Documents*, BRILL.

Ferdowsi, A. (2007). Shahnameh, 8 vols., Edited by Jalal Khaleqi Mutlaq, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]

Ghafouri, R. (2017). A Study of the Poetic Narrative of the End of Barzu's Life, *JBA*., 8 (4), 105-128. doi: 10.22099/JBA.2017.3870. [In Persian]

Ghaemi, F. (2019). The Study of the Literary Tradition of Compiling the Accompanying Story. *Persian Language and Literature of Tabriz*, 72 (239). 103-126. doi:10.22034/PERLIT.2019.9280. [In Persian]

_____. (2017).Texual criticism and study of an Accompanying story in *Shāh-nāma* maniuscript (the story of Barzu's death). *Arj-nama*, Tehran: Morvarid, 405-421. [In Persian]

_____. (2019).Searching for new sources in relation to the name of the poet and estimating the time of composing the old *Barzunama*. *JBA*, 12 (1), 122-149.doi: 10.2019.31543.3217. [In Persian]

Kusaj, S. (2009). *Barzunama (old section)*. Akbar Nahvi. Tehran: Written Heritage. [In Persian]

Molé, M. (1953). L'épopée iranienne après Firdosi. *La Nouvelle Clio* 5, 377-93.

Nahvi, A. (2001). Untold Stories about *Barzunama*. *Journal of Literature and Humanities of Mashhad*, 34 (1-2), 371-388. [In Persian]

Safa, Z. (1954). *Epic poetry in Iran*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]

Van den Berg, Gabrielle. (2010). *BORZU-NĀMA* (article 2) in *Encyclopedia Iranica*, accessed October.

_____. (2011). The *Barzunama* in the Berlin *Shahnama* Manuscripts, *Proceedings of Millennium of the Shahnama*. Tehran: The Academy of Persian Language and Literature.

استناد به این مقاله: قائمی، فرزاد. (۱۴۰۱). بررسی اصالت بخش‌های مختلف برزونامهٔ کهن و نسبت متنی اثر با شاهنامهٔ فردوسی؛ بر مبنای نقد متن‌شناختی نسخ منظومه. *فصلنامه متن‌پژوهی ادبی*، ۲۶ (۹۱)، ۱۷۹-۲۰۲.
doi: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.